

International Journal of Social Sciences

ISSN: 2587-2591

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.14.2>

Volume 7/2

2023 p. 19-30

ERMENİCE HAGİOGRAFİK METİNLERDEKİ İLHANLILARA DAİR KAYITLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

EVALUATING THE RECORDS IN THE ARMENIAN HAGIOGRAPHIC TEXTS REGARDING THE ILKHANATE

İlhan ASLAN*

ÖZ

Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulünün ve kendi alfabelerini oluşturmalarının bir sonucu olarak Ermeni edebiyatı ve tarihi konusundaki eserlerin sayısında bir hayli artış yaşanmıştır. Söz konusu eserlerin ortaya çıkmasında Ermeni kilisenin büyük bir rolü olmuştur. Daha çok Ermeni din adamları tarafından kaleme alınan bu eserler, Ermeni edebiyatı ve kadim tarihiyle ilgili bilgi içermekle birlikte yazıldığı dönemdeki olayları nakletmesi bakımından oldukça değerli bir mahiyet taşımaktadır. Uzun süre İlhanlı egemenliği altında yaşamlarını devam ettiren Ermenilerin yazın hayatı bu dönemde zirveye ulaşmıştır. Tarihsel eserlerin yanı sıra bu dönemde azizlerin yaşam öyküsünü içeren hagiografik eserler de daha önceki devirlerde olduğu gibi yazılmaya devam etmiştir. Ermeni hagiografyasında yalnızca azizlerin şehit edilmesi ve etkinlikleri hakkında değil aynı zamanda Ermeniler üzerinde derin etkiler bırakan olayların da kayda geçirildiği göze çarpmaktadır. Efsanevi bir mahiyet taşıyan bu eserlerdeki tasvirler arasında, döneme ilişkin bilgiler veren diğer kroniklerin de teyit ettiği olayların az veya çok izlerine rastlamak mümkündür. Genellikle azizlerin ölümünden sonra onun yakınları olan çağdaş görgü tanıkları tarafından kaleme alındıkları için bu hagiografik eserlerin tarihsel olgulara ışık tutması bakımından önemi büyüktür. Bu anlamda Ermenice hagiografik eserler, İlhanlı tarihi araştırmalarında mühim bir mevki teşkil eder. Söz konusu eserler, İlhanlıların Hıristiyan uluslara olan yaklaşımını, onlara karşı uyguladığı dinsel, siyasal ve ekonomik yaptırımları çok çarpıcı bir biçimde yansıtmaktadır. Bununla birlikte İlhanlılardaki dinsel dönüşüme aynı ölçüde temas etmesi, döneme ilişkin bilgi veren çeşitli kaynakların eksik cephesini tamamladığı için değerlidir.

* Arş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, E-mail: ilhanaslan@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8838-244X, Ankara, Türkiye.

Bu makalede, Ermenice hagiografik metinlerdeki İlhanlılara ilişkin pasajlar değerlendirilerek bunların İlhanlı tarihi araştırmalarına katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ermeni Hagiografyası, İlhanlılar, Ermeniler*

ABSTRACT

As a result of the Armenians assuming the Christianity, and producing their own alphabet, the number of work in the Armenian literature and history saw a good deal of increase. The Armenian Church had a major role in the production of such works. These works, mostly penned by the Armenian clergy, bear a very important feature for transmitting the events of the periods they were written in, as well as incorporating information on the Armenian literature and early history. The literature of the Armenians, who lived under the Ilkhanate souzereignty for a long period, reached its zenith in that period. Along with the historical works, hagiographic works that include the biographies of the saints were being written, as in the preceding periods. It is observed that not only the martyrdoms of the saints or their activities, but also the events that had deep impacts on the Armenians were also recorded in the Armenian hagiography. It is possible to encounter more or less the traces of some events as confirmed in the other chronicles that provide information about the period, among the descriptions in such works, which bear a legendary feature. Since they were usually penned after the death of the saint by the contemporary eye witnesses who used to know him, such hagiographic works are important in terms of shedding light on the historical events. In this regard, the Armenian hagiographic works occupy a prominent position in the Ilkhanate historical studies. The mentioned works reflect the Ilkhanate approach to the Christian nations, and their religious, political and economical sanctions they applied on them in a very striking manner. In addition to that, they are valuable for equally handling the religious transformation in the Ilkhanate, and completing the missing sections of the various sources that provide information about the period.

In this article, the passages referring to the Ilkhanate in the Armenian hagiographic texts were evaluated, and it was aimed that these may make input to the Ilkhanate historical researches.

Key Words: *Armenian Hagiography, Ilkhanates, Armenians*

İlhanlı tarihi araştırmaları açısından Ermeni kaynakları birincil bir öneme sahiptir. Bu dönemde Ermeniler, İlhanlıların Ön Asya'daki en yakın bağlaşıkları ve olayların görgü tanığı olmuşlardır. Bu nedenle Ermeni kilisesinin mensupları tarafından kaleme alınan kronikler tarihsel bakımdan zengin bir anlatı sunmaktadır. Bu kroniklerin yanı sıra Orta Çağ Ermeni yazınının en önemli türlerinden birini teşkil eden hagiografik metinler, İlhanlılara ilişkin önemli bilgiler kaydetmektedir. Özellikle 14. yüzyıldan itibaren Ermeni tarih yazımının duraklamaya başlamasından ötürü Ermeni kolofonları ve bu hagiografik metinlerdeki kayıtlardan, söz konusu yüzyıldan sonra yaşanan olayları takip etmek mümkündür.

Bilhassa Orta Çağ'a ait olan Ermeni hagiografik yapıtları, kurumsal ve yerel tarihin kayıtlarıyla birlikte gelenek ve görenekleri de içeren zengin bir malzeme sağlamaktadır. Bunlar ilham verici öyküler ve efsaneler hakkında bilgi içermekle birlikte tarihsel araştırmalara kaynak sağlayan bilgileri de kaydederek önemli bir edebî tür oluşturmaktadır. Dolayısıyla Ermeni hagiografisinde azizlerin biyografisi ve şehitliğini ihtiva eden etkinlikler veya tasvirler, İlhanlı tarihi araştırmalarına kaynak teşkil eden önemli metinler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ermeni hagiografileri ile Bizans ve Süryani hagiografileri özellikle üç türden oluşan şehitlik anlatıları bakımından birbirine oldukça benzemektedir. Bu üç türü şu şekilde tasnif etmek mümkündür: 1- Yargılamalar veya manevi terbiye için kaleme alınmış kınama metinleri. 2- Şehidin yaşamının ve ölümünün çağdaş görgü tanıklarınca tasviri. 3- Efsane mahiyetindeki hikâyeler ve daha sonraki zamanlarda meydana gelen anlatılar.¹ Diğer yandan bu metinler, Ermeni Hıristiyanlığının alt kültürünün anlaşılması bakımından kayda değer bilgiler ihtiva etmektedir.

Anlaşılabacağı üzere Ermeni hagiografisinin ortaya çıkması Hıristiyanlık ile yakından ilişkilidir. Bu eserlerin ortaya çıkmasının kökeni Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul etmesine dayanır. Ermeni Hıristiyanlığı M.S. 3. yüzyılda Edessa ve Kaisaraia'da meydana gelen yeni gelişmelerin etkisiyle aşamalı olarak örgütsel bir biçimde gelişmiştir. M.S. 4. yüzyılda daha geniş ve hiyerarşik olarak yapılandırılmış bir mahiyet kazanmıştır. M.S. 5. yüzyılda ise Ermeni alfabesinin oluşturulması ve ardından bununla bağlantılı olarak çeviriler yoluyla Ermeni yazınında bir canlılık ortaya çıkmaya başlamıştır.² Artık İlhanlı çağına gelindiğinde Ermeni yazını doruk noktasına ulaşmıştı.

Ermeni hagiografyasına ilişkin çalışmalar, 1810'dan itibaren Mkrtiç Avgeryan (1762-1854) tarafından başlatılmış ve beş yıl boyunca *Ermeni Kilisesi Kadim Yılığında Bulunan Azizlerin Tüm Yaşamları* adıyla on iki cilt olarak 1810-1815 yılları arasında Venedik'te yayımlanmıştır. *Yılığımızda Bulunmayıp Latinlerin ve Yunanlıların Synaxarium ve Lectionarium'unda Anılan Azizlerin Yaşamlarının Kalıntıları* başlığıyla 1815'te yayımlanan on ikinci cilt ise bilginlerin özellikle dikkatini çekmiştir. 1853-1861 yılları arasında Venedik'te yayımlanan *Ermeni Hagiografisi (Soperk Haykakank)* de dahil olmak üzere yirmi iki ciltlik eserden oluşan antolojiler ve 1874'te yine Venedik'te *Seçilmiş Vaazlardan Kısaltılmış Azizlerin Yaşamları ve Şehitliklerinden Seçkiler* adıyla yayımlanan iki ciltlik bir eser önem teşkil etmektedir. 1155-1843 yılları arası dönemdeki Ermeni azizleri ve şehitlerinin yaşamı Y. Manandyan ile H. Açaryan tarafından 1903'te Eçmiadzin'de *Yeni Ermeni Şehitleri (Hayots Nor Vkaneri)* adıyla neşredilmiştir. 1970'lerden itibaren Ter-Davtyan da Manandyan ve Açaryan tarafından neşredilen metinleri Rusçaya tercüme etmiş ve bunları muhtelif yer ve zamanlarda yayımlamıştır.³

¹ Dashdondog Bayarsaikhan, "Armenian Hagiography on the Ilkhans", *New Approaches to Ilkhanid History*, ed. by T. May-D. Bayarsaikhan-C.P. Atwoot, Brill, Leiden, 2021, s. 373.

² S. Peter Cowe, "Armenian Hagiography", *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*, vol. I, ed. by S. Efthymiadis, Routledge, London, 2016, s. 299.

³ Bayarsaikhan, "Armenian Hagiography on the Ilkhans", s. 374-375, 376.

Ülkemizde söz konusu eserler üzerinde ne yazık ki yeterince çalışma yapılmamış ve bu kaynak mahiyeti taşıyan metinlerden doğal olarak modern bilime uygun bir biçimde yeterince istifade edilememiştir. Dolayısıyla bu çalışmada daha önce kısmen üzerinde durduğumuz İlhanlılara ilişkin Ermenice hagiografik eserler daha kapsamlı bir şekilde irdelenmeye çalışılmıştır.

Hagiografik metinlerin yanında İlhanlılara ilişkin bu minvalde pasajlar, Ermeni kroniklerinin içinde de yer almaktadır. İlhanlıların kuruluşunun ön gününde Gereti manastırının ileri gelen papazı Stepannos'un ölümüne ilişkin anlatı bu konuda iyi bir örnek teşkil eder. Aknerts'i'nin metninde de yer alan bu olay, papaz Stepannos'un şehitnâmesinde şöyle tasvir edilmiştir:

“[Stepannos] Manastıra doğru kendisine gelmekte olan Tatar şefini görünce bir kap şarap alıp Tatar'a doğru yöneldi ve Tatar, adeti uyarınca ona tşgu [tuzgu] sundu. Daha sonra onu, şeflerini takip eden diğer atlılarla birlikte manastıra götürdü. Bir koyun kesti ve başka bir şarap açtı ve onları atlarının üzerinde duramayacak kadar yedirip içirdi. Onlar akşam olunca sarhoş bir halde manastırın yanındaki ordugâhlarına yani Tatarlarların ordugâhına döndüler. Karargâhlarına varınca tüm gece boyunca uyudular. Sabah uyandıkları vakit şeflerini çokça hastalanmış bir biçimde gördüler. Onlar 'Hastalığının sebebi nedir?' diye sorunca şef, 'Papaz dün akşam beni zehirledi' dedi. Oysa papaz suçsuzdu ama onların doyumsuz yeme içmeleri nedeniyle böyle olmuştu. Onlar derhal yola çıktılar ve azametli ihtiyar peder Stepannos'u zincire vurdular. Uzun süren sorgulamadan sonra ona inanmadılar. Yere dört kazık çaktılar ve suçsuz olan adamı yerden biraz yükseğe acımasızca gerdiler. Sonra onun altında bir ateş yaktılar ve azametli ihtiyar Stepannos'u ruhunu teslim edene değin yakıp kavurdular. Ve anlaşılana kadar masum olan ve boşu boşuna şehit edilen ve şehitlik tacı giydirilen mübarek peder Stepannos'un üzerinde bir işaret ve bir nur sütünü görmüşler.”⁴

Bu pasajdaki ifadelerin açıkça bir propaganda mahiyeti taşıdığı görülüyor. Ermenilerin egemen güce karşı olan zayıflığına karşın, ilahî zaferin kendilerine ait olduğu yönünde bir algının yaratılmaya çalışıldığı vurgulanıyor. Bununla aynı zamanda yaşanan olayların yarattığı olumsuz etkiden ötürü Ermeni halkının manevi motivasyonunun yüksek tutulmaya çalışıldığı anlaşılıyor.

Benzer şekilde Kirakos Gandzaketsi'nin *Ermeni Tarihi (Patmutyun Hayots)* adlı kroniğinde *Dindar İşhan Celal'in Ölümü Hakkında* başlığı taşıyan bölümde Haçenli

⁴ Y. Manandean- H. Açarean, *Hayots Nor Vkaneri (1155-1843)*, Tparan Mayr Atoroy S. Eçmiatzni, Vağarşapat, 1903, s. 98-99; Grigor of Akanc', *History of the Nation of the Archers*, the Armenian text edited with an English translation and notes by Robert P. Blake and Richard N. Frye, Cambridge University Press, Cambridge-Massachusetts, 1954, s. 328.

Celal'in ölümüne ilişkin anlatıyla karşılaşıyoruz. İlhanlı valisi Argun tarafından öldürülen Celal'in, Kirakos'un eserinde de korunan ölümüyle ilgili anlatı, onun şehitnâmesinde şöyle tasvir edilmektedir:

“Hayırsever ve erdem sahibi İşhan Calal, kendisinden ödeyemeyeceğinden daha fazla vergi talep ettiklerinden ötürü tarifi imkânsız olan işkencelerle öldürüldü. Onun boynuna tahta, ayaklarına ise demir taktılar. Koyu Hıristiyanlığından dolayı ona böyle davrandılar. Çünkü tüm Tacikler [Müslümanlar] ona düşmandı ve bu nedenle ‘dinimize ve kanunlarımıza [diğerlerine göre] daha çok düşmandır’ diyerek Arğun’u onu öldürmesi için kışkırttılar. Çünkü Arğun da bir Tacik idi. [Arğun] onu Kazvin’e götürdü. Bu süre içinde o [Celal], her şeye memnunlukla katlandı, zira o, Kutsal kitap hakkında son derece bilgili, oruçlu, yeme içmede ölçülü, ibadet eden ve şehadete hevesli biriydi. Calal’in kızı ve Tatarların önde gelen şefi Çarmağun’un oğlu olan Pora Nuin’in karısı Ruzukan, babasını Arğun’un elinden kurtamak için Hulavu [Hülegü]’nun karısı Toğus Ğatun [Tokuz Hatun]’un yanına gitti. Ve kâfir Ostikan [vali yani Argun], bunu duyunca cellatlarını sabahın erken vakitlerinde bu mübarek ve adil adamı öldürmeleri için gönderdi. Kâfir cellatlar yola çıkıp onun [Celal’in] ıstırabını paylaştığı mübarek şehit Yakovk’un başına geldiği gibi onu [Celal’i] parçaladılar. Acıları duyurulsun ve tacını, Tanrımız Mesih’in katında elde etsin. Böylece bu kusursuz ve dindar adam, Ermeni Takvimine göre 710 [1261]’da inancını koruyarak yaşamını yitirdi.”⁵

Ermenice metinde geçen bu olayların izlerini ayrıntılı olmamakla birlikte Stepannos Episkopos ve Vardan Patmiç’in kroniklerinden takip edebiliyoruz. Stepannos Episkopos, 1261’de Argun’un emri doğrultusunda Haçenli İşhan Celal’in Kazvin’de öldürüldüğüne ve Gandzasar manastırına defnedildiğine kısaca değinmektedir.⁶ Vardan Patmiç ise daha ayrıntılı bir biçimde İşhan Celal’in ölümü üzerinde durmakta, onun Müslümanların attığı bir iftiranın kurbanı olduğunu ve bu nedenle Argun tarafından tutuklanarak Kazvin’e götürüldüğünü belirtmektedir. Vardan Patmiç, ilave olarak onun dindar bir Hıristiyan olduğu için öldürüldüğünü ve samimi bir Hıristiyan olmasından dolayı cesedin üzerine gökten bir nurun indiğini, katillerinin de bunu görünce dehşete kapılıp onu kuru bir kuyunun içine attığını kaydetmektedir. Anlatının devamındaki kayıtlara göre Stepannos Episkopos’un da ifade ettiği gibi kendisine ait olan Gandzasar manastırına gömülmüştür.⁷ Ermeni kaynakları 1261 yılı içinde meydana gelen daha başka olaylara da yer vermektedir. Vardan Patmiç, bu konuda bazı bilgiler nakletmektedir. Aynı yılda

⁵ Manandean-Açarean, *Hayots Nor Vkaneri*, s. 101-102; Kirakos Gandzaketsi, *Patmutyun Hayots*, ed. K. A. Melik Ohancanyan, Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayi Hratarakçutyun, Yerevan, 1961, s. 390-392.

⁶ Stepannos Episkopos, “Stepannos Episkoposi Taregrutyuni”, *Manr Jamanakagrutyunner XIII-XVII dd. I*, ed. V. A. Hakobyan, Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayi Hratarakçutyun, Yerevan, 1951, s. 43.

⁷ Metzini Vardanay, *Bardzrberdetsvoy Patmutivn Tiezerakan*, ed. Mkrtiç Emin, Trapani Lazarean Çemaranı Arevelean Lezuats, Moskva, 1861, s. 200.

İlhanlılara vermesi gereken vergileri ödemeyip alıkoyduğu için Gürcistan sipahsaları Şahnşah Zakare, Hülegü tarafından verilen bir emirle öldürülmüştür.⁸ Dolayısıyla bu olayların, İşhan Celal'in şehitnâmesinde akis bulduğunu görüyoruz. Öyle anlaşılıyor ki yaşanan gelişmeler, Kafkasya'daki İlhanlı-Altın Ordu mücadelelerinin ön gününde İlhanlıların bölge üzerindeki siyasal ve ekonomik baskılarının attığını gösteriyor.

Grigor Baluyetsi'nin Şehitliği ise İlhanlılara ilişkin bilgi veren bir diğer hagiografik eserden biridir. Ermenice metin, Ermenistan'daki İlhanlı egemenliği dönemini kapsamaktadır. Bu metin, olayın çağdaşı ve görgü tanığı olan Grigor'un yeğeni Davit tarafından 1290'da kaleme alınmıştır. Grigor, Vardan Areveltsi'nin öğrencisiydi ve Harput'a vaiz olarak gelmişti. Şehir çok dilli bir nüfusa sahipti; o vakitler burada Ermeniler, Moğollar ve çeşitli Türk boyları yaşıyordu. Şehir o günlerde İlhanlıların önemli komutanlarından biri olan Harbende Aga'ya aitti. Bu dönemde Harput şehri, Memlüklerin saldırısına uğradı. Hıristiyanların can ve mal bakımından büyük zarar gördüğü bu saldırıda, Harbende Aga'nın erkek kardeşi Memlükler tarafından tutsak alındı. Bunun üzerine şehrin yöneticileri, Harbende'nin kardeşini fidye karşılığında Memlüklerden satın almak için bölgenin Hıristiyan sakinlerini büyükten küçüğe vergiye tabi tuttu. Ayrıca Müslüman halk, hırsını Ermenilerden çıkarma yoluna gitmişti. Bu nedenle Grigor'u haksız yere camiye saygısızlık etmekle suçlamışlardı. Onunla birlikte şehrin kırk beş soylu Ermeni'sini yargıladılar. On kadar *kadı* tarafından yargılanan Grigor, iki keşişle birlikte şehit edilmişti.⁹ Yeğeni Davit'in kaleme aldığı şehitliğinde onun ölümünün öyküsü şu sözlerle dile getirilmiştir:

“Ermeni Takviminin 739 [1290] yılında, ben, Balu şehrinden Tanrı'nın sadık kulu olan rahip Davit, Harberd şehrinden Hıristiyan ve ünlü cesur Peder Grigor'un, İsmailoğullarından [Müslümanlardan] çektiği sıkıntıları anlatmaya başladım. O, işkencelere katlanması ve şehit olmasıyla, Aziz Grigor Lusavoriç ve Aziz Stepanos gibi oldu. Aslen Balu şehrinden olan bu kutsal Vardapet Grigor, erdem sahibi ve Tanrı'dan korkan bir anne-babanın oğluydu. İncil'i, Eski ve Yeni Ahit'i öğrendikten sonra rahip oldu. (...) Harberd şehrinde okçulardan ve Pers yurdundan büyük bir soydan gelen bir reis yaşıyordu, bu bölgenin hükümdarıydı ve adı Harpand Ağa idi. Ve o sırada, iç kesimlerdeki ülkelerden, Şam ve Halep'ten süvariler bir araya gelerek, tutsak almak ve yağma yapmak için ülkemize baskın düzenlediler. Ve Ülkemizin sınırları içinde bulunan Harpand Ağa ve diğer askerî reisler kuvvetlerini toplayarak onlara karşı savaşa girdiler. Onlar ordumuzu bozguna uğrattılar, ülkemizi harap ettiler ve Harpand Ağa'nın kardeşini tutsak alarak Mısır'a götürdüler. Harpand Ağa kardeşini esaretten kurtarmaya çalıştı. O sırada sarayda toplanan şehrin yöneticileri, erkek kardeşin esaretten fidye yoluyla kurtulması konusunda görüştiler. Ve ülkeyi

⁸ Metzin Vardanay, *Patmutivn Tiezerakan*, s. 200-201.

⁹ K. S. Ter-Davtyan, *Armyanskie jitiya i muçeniçestva V-XVII vv.*, Nairi, Erevan, 1994, s. 352; Bayarsaikhan, “Armenian Hagiography on the Ilkhans”, s. 377-378.

vergiye tabi tutmaya karar verdiler. (...) Aynı zamanda, beklenmedik bir şekilde Tanrı'nın gazabı üzerlerine düştü - sarayın sütunları çatladı ve ikiye bölündü, dört duvar da üst üste düştü ve çatı üzerlerine çöktü. Orada bulunanların hepsi, peygamberin şu sözüne göre acılı bir şekilde öldü: 'Kabir onların meskenidir.' (...) Ve orada bulunan Tacik ve Pers ulusu ve Hoşamatikler olarak adlandırılan vahşi kabileler, masum Hıristiyanlara kötülük yapmak için plan yaptılar. Geceleyin bir köpeği öldürüp başını mihrabın üzerine koydular, cesedini ise caminin kapısına astılar. Ve sabah anlaşarak bağırmağa başladılar: 'Bakın ey millet, Tacik halkı ve ileri gelenleri, vardapetlerin camimizde ne yaptığını görün.' Ve böylece yaptıkları kötülükleri vardapetimize ve masum insanlarımıza yüklediler. Gencinden yaşlısına kadar herkes bize kin besliyordu. Bu sırada vardapet ve halk kilisede dua ediyorlardı. (...) Hıristiyanların arasına girerek vardapeti kapıp meydana sürüklediler ve o, sorunun ne olduğunu hiç anlamadı. Bu sırada şehrin hükümdarının gönderdiği askerler zamanında geldi. Ve Vardapet Grigor'u ve onunla birlikte kırk beş saygıdeğer kişiyi hapse attılar. (...) Ve sonra askerler ve kılıçlar ve sopalarla donanmış sıradan Taciklerden oluşan bir kalabalık, azizi ve onunla birlikte olan iki görevli Simeon ve Kirakos'u hapisneden çıkardılar ve onları şehrin dışına, çok sayıda Tacik'in toplandığı geniş bir yere götürdüler. (...) Öfkelendiler, Vardapet Grigor'u beline kadar soydular ve baş aşağı yere yatırarak, karnına ve göğsüne kırbaçlarla üç yüz darbe vurdular. O, Tanrı'ya övgü ve şükran sunmaktan asla vazgeçmedi. Sabrına herkes hayran kaldı. (...) Kalabalık, taşlamak için vardapete yöneldi. Ve taşlar onun üzerine yağmur gibi yağdı, ta ki üzerinde taşlardan bir tepe oluşana kadar. Böyle bir eziyet içinde Aziz Vardapet Grigor ruhunu Tanrı'ya teslim etti. Cellatlar kafasını kestiler ve şehrin kapılarının bulunduğu kale duvarına astılar."¹⁰

Metnin devamında infazın gerçekleşmesinden bir gün sonra aynı yeri ilahî bir ışığın kapladığı ve bunun bir Müslüman din adamı tarafından gözlemlendiği yazılıdır. Vardapet Grigor ve onunla birlikte öldürülen müritleri Simeon ile Kirakos'un cesetleri olay yerine gelen Hıristiyanlar tarafından alınmış ve Yakubî manastırı Bar Sauma'ya gömülmek üzere götürülmüştür. Ter-Davtyan metinde “*Harbende*” olarak geçen İlhanlı komutanından kastedilen kişinin Olcaytu olduğuna işaret etmektedir.¹¹ Olcaytu'nun adının Farsça “*Eşek süren*” anlamında Harbende olduğu ve Müslüman olduktan sonra bu adın “*Tanrı'nın kölesi*” anlamına gelen “*Hüda Bende*” olarak bozulduğu bilinmektedir.¹² Fakat burada bahsedilen kişinin Olcaytu olması pek mümkün görünmüyor. Hamdullah

¹⁰ Manandean-Açarean, *Hayots Nor Vkaneri*, s. 104-118; Ter-Davtyan, *Armyanskie jitiya i muçeniçestva*, s. 353-358.

¹¹ Ter-Davtyan, *Armyanskie jitiya i muçeniçestva*, s. 352.

¹² J. A. Boyle, “Dynastic and Political History of the Il-Khāns, *Cambridge History of Iran*, vol. 5, edited by J. A. Boyle, Cambridge University Press, Cambridge, 1968, s. 398.

Mütevfi'nin kayıtlarına göre Olcaytu, 12 Zilhicce 680 (24 Mart 1282)'de doğmuştur.¹³ Onun verdiği bu bilgiden, Olcaytu'nun o sıralar yaklaşık sekiz yaşında olduğu ve bu nedenle Hülegü'nün döneminden beri güney sınırları sürekli Memlük saldırılarına uğrayan İlhanlıların, o yaşta birini böyle bir kritik bölgeye ordu komutanı veya yönetici olarak atamalarının ihtimal dışında olduğu anlaşılıyor. Diğer yandan söz konusu anlatıyla ilgili olarak Bar Hebraeus'un kroniğinde bu olaya ilişkin bazı bilgilerin yer aldığını görüyoruz. Süryani keşiş de Harbende olarak andığı kişinin ordu komutanı olduğunu ifade ediyor. Kuşkusuz onun kayıtlarından da burada geçen kişinin Olcaytu olamayacağı sonucu çıkıyor. Buradan vaktiyle Çağatay adının Cengiz ulusları arasında çok kullanılan bir isim olması gibi Harbende adının da İlhanlılar arasında yaygın bir biçimde kullanılan popüler bir isim olduğu düşünülebilir. Bar Hebraeus'un kayıtlarına gelince, Süryani keşişin Ermenice metinle uyumlu olan anlatısı büyük ölçüde olayların doğruluğunu kanıtıyor. Bu nedenle Ermenice metni desteklediği için Bar Hebraeus'un anlatısını alıntılarla önemlidir. Olayları 1289 yılı başlığı altında veren Süryani kronik yazarı bu konuda şunları söylüyor:

“Üstelik bu yaz, Suriye'nin yağmacıları, yaklaşık iki bin atlı asker toplayıp Melitene ve Hesna ülkelerine gittiler. Ve orada bulunan ordunun komutanı Harbende [bunu] duydu ve birliklerini topladı ve onlar hazırlanıp gittiler ve onlarla savaşa girdiler ve önlerinde yenildiler. Ve onunla beraber olanlardan çok sayıda kişi öldürüldü ve bazı arkadaşları, akrabaları, kardeşlerinin oğulları ve çok sayıda kişi tutsak alındı. Ve sadece o ve kaçan kırk kişi kurtuldu ve gelip Arami dilinde 'Hesona' denilen yerde Hesna ülkesinde yaptırdığı yeni konuta girdiler. Ve otururken, yas tutarken ve içlerinden savaşta esir düşenleri nasıl kurtarabileceklerini düşünürken, hepsi bu ülkede meydana gelen savaşın Hristiyanlar yüzünden çıktığı ve bu nedenle onlardan para almanın ve onlar yüzünden tutsak düşenleri satın almanın doğru olduğu konusunda hemfikirdi. Sonra her şehir ve ülkeden, o yerin [ödeme] gücüne göre belli bir miktar altın için vergi almaya başladılar. Ancak ilahî adalet, amaçlarının gerçekten yerine getirilmesine razı olmadı, çünkü o yeni konutu hızla üzerlerine yıktı ve hepsinin sonunu getirdi ve sırtına bir kiriş düşen tek adam yani kirişi o konutun kapısının dışına fırlatan kapıcı dışında hiçbiri kurtulmadı.”¹⁴

Bar Hebraeus'un raporunda, Ermenice metinde geçen Memlük saldırısı üzerinde durulduğu görülüyor. Saldırının gerçekleştiği yıla bakılırsa, bu dönemde İlhanlı tahtında Argun (1284-1291)'un bulunduğu anlaşılıyor. Bar Hebraeus'un dışında yaşanan gelişmeleri teyit eden herhangi bir kaynağın olduğunu söylemek güçtür. Memlük

¹³ Hamdu'llah Mustawfi-i-Qazwini, *The Ta'rikh-ı-Guzida*, ed. by E.G. Browne, E.J.W. Gibb Memorial Series, Leyden, 1913, s. 147.

¹⁴ Bar Hebraeus, *The Chronography of Gregory Abû'l Faraj, the son of Aaron, the Hebrew physician, commonly known as Bar Hebraeus: being the first part of his political history of the world*, vol. I, translated by E.A.W. Budge, Apa-Philo Press, Amsterdam, 1976, s. 483-484.

kaynakları ise bu konuda suskunluğunu koruyor. Memlüklerin Harput'a yaptıkları bu saldırının neden olduğu gerilimler, Suriye'nin egemenliği için mücadele eden daha geniş bölgenin ana güçleri arasındaki çekişmelere yapılan göndermelerle yansıtılmıştır. Kaynaklarda akis bulan bu olayın, Sultan Kalavun'un 1289'da Trablus'u ve 1291'de Akka'yı ele geçirerek bölge üzerinde denetimi sağlamaya yönelik müşterek çabalarının bir parçası olduğu düşünülüyor.¹⁵

İlhanlıların İslam'ı kabul etmesinin bir sonucu olarak Moğol hükümdarlarının Hıristiyan halklara yönelik politikası çok çarpıcı bir biçimde değişmiştir. *Karin Episkoposu Grigor'un Şehitliği* başlıklı eserden bu politik değişikliğin daha çok Gazan'ın ardılı Olcaytu döneminde yaşandığı anlaşılmaktadır. Eserde başta Ermeniler olmak üzere tüm Hıristiyanların vergi yükü altında ezildiği ve “*Horasan'dan Deccal gibi gelen tek gözülü bir adam*” olarak nitelenen Olcaytu'nun, bir zamanlar Hülegü'nün korumasında olan Ermeni ve Gürcü ülkelerinde Hıristiyanlığı ortadan kaldırmak istediği kayıtlıdır.¹⁶ Ancak adı geçen şehitnâmenin yazarı ve yazıldığı tarih bilinmemektedir. 1567'den sonra yeniden yazıldığı ve 14. yüzyılın ilk yarısında yaşanmış olayların çağdaşı olduğu ileri sürülmektedir.¹⁷ Ermenice metinde İlhanlıların İslam'ı kabul ederek dinsel anlamdaki dönüşümü ve Hıristiyanlara yönelik tutumu şöyle tasvir edilmektedir:

“Ve İsmailoğullarının [Müslümanların] inancını kabul etmiş olan bu okçular ulusu, peygamberlerinin sünnetine uyararak sünnet olmayı kabul etmiştir. Ona [Muhammed] bağlılıkla, Hıristiyan kiliselerine karşı birçok zulüm yaptılar ve Tanrı'nın hizmetkârlarını Tanrı'nın kutsal kiliselerinden kovmaya çalıştılar. Onlar, birçok yerde kiliseleri yağmaladılar ve yıktılar. Ancak Rab İsa, [Kutsal] Ruh'un gücüyle bunu engelledi ve [daha sonra] kâfirleri bastırdı. Hıristiyanları acımasız işkence ve zulümlere tabi tuttular, onları Hıristiyan inancından, yani Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'a olan inançlarından vazgeçmeye zorladılar. Ama yine Hıristiyanları vergilendirerek geri çekildiler ve - ya Mesih'ten vazgeçmeyi ya da Dahekan talep ederek her kişiden yıllık yedi veya sekiz Dahekan aldılar. Bu vergiye haraç adını veriyorlardı. Ancak imanlarında sağlam ve cesur olanlar, bu sahte sapkınlığa dönmektense Dahekanlarla her yıl ödeme yapmayı kabul ettiler. Ve halkımız, diğer Hıristiyanlar gibi, bu ağır vergi yükünü üstlenip, mallarını vermeyi tercih etti ve ancak her yıl haraç vermek için mallarını satmak zorunda kaldılar. Bu vergi, 12 yaşındaki çocuklardan alınmaya başlandı. Birçoğu vergi nedeniyle yabancı bir ülkeye gitmek zorunda kaldı. Hıristiyanlar tüm

¹⁵ Bayarsaikhan, “Armenian Hagiography on the Ilkhans”, s. 379.

¹⁶ Ter-Davtyan, *Armyanskije jitiya i muçeniçestva*, s. 359.

¹⁷ Ter-Davtyan, *Armyanskije jitiya i muçeniçestva*, s. 360.

bu zorluklara rağmen Rabbimiz İsa Mesih'e olan inançlarından da asla vazgeçmediler.”¹⁸

Karin Episkopos'u Grigor'un Şehitliği, aynı zamanda İlhanlıların İslam'ı kabul etmesiyle koşut olarak Timurtaş'ın 1321'de Hıristiyanları kılıçtan geçirmesine de değinmektedir. İlhanlı tahtının sahibi olan Ebu Said'in döneminde devlet içinde bir hayli nüfuz kazanan Emir Çoban, oğullarını eyaletlere vali atayacak kadar güçlenmişti. Oğlu Timurtaş'ı 1317'de Anadolu'ya göndererek burada hâkimiyet tesis etmesini sağlamıştı. Gerçekten de bir süre sonra devlet adamları ve ordunun da yardımıyla Sakarya kıyışında devlet işlerini düzene oturtan Timurtaş, daha sonra Kayseri'yi merkez haline getirerek etkinliklerine devam etmişti. Bununla birlikte kendisine karşı oluşturulan muhalefeti bertaraf etmeyi başarmış ve yetkesini pekiştirdikten sonra koyu bir İslam siyaseti takip etmeye başlamıştı. Dinî emirleri uyguluyor, şarap içmeyi yasaklıyor ve Halife Ömer'e atfedilen *Zimmî* hukuku uyarınca Hıristiyan ve Yahudilere ait kıyafetlerin tatbikini sıkı bir biçimde takip ediyordu. Öyle ki, kendisini yaşadığı zamanda Mehdi olarak ilan etmekten bile çekinmemişti.¹⁹ İşte onun bu katı İslamî tutumu, Ermenilere ve diğer Hıristiyan uluslara karşı saldırmasına neden olmuştu. *Karin Episkopos'u Grigor'un Şehitliği*'nde onun Hıristiyanlara yönelik saldırısıyla ilgili tasvirler şu sözlerle kayda geçirilmiştir:

“Ermeni Takvimine göre 770 [1321] yılında, belli bir kötülük yani Yerkatakar [Demir Taş] anlamına gelen Damur Taş adında bir kâfir, Rum yurduna vardığında, Mısırlular ve Arakialılar gibi iki kâfir halk arasında, sıcak bir rüzgârın estiği sıkışık ve dar bir arazide zeytin dalı gibi bakır kalmış Ermeni ülkesi olan Kilikya'nın büyük talihsizlikler yaşadığı görülmüştü. Böylece aslan gibi kükreyen, Ermeni kralının husumetiyle hareket eden bu kâfir Yerkatakar, küstahça ülkeye baskın yapmayı düşündü. Ermeni kralını ele geçirmek ve ülkeyi yağmalamak için bir ordu topladı, süvarileri donattı ve sahte teminatlarla elçiler gönderdi. Ancak bu sinsî adamın kötü niyetini öğrendikten sonra onlar [Ermeniler] ona itaat etmediler ve prenslerin her biri kendi hisar ve kalesinde, mağaralarda ve diğer zapt edilemez yerlere çekilip hazırlandılar. Bu hain Yerkatakar, büyük bir piyade ve süvari birliğiyle Ermeni ülkesini işgal etti; bunlar ülkeyi büyük ölçüde harap ettiler, muhteşem Eçmiadzin Kilisesi'ni ateşe verdiler ve bununla birlikte şehrin yarısını ve ülkenin hasadını ateşe verdiler, sayısız insanı öldürüp birçok kişiyi de esir aldılar. Oradan Kapadokya'daki Kesaria'ya gittiler ve Serah Haçı'nı ele geçirerek saf altından olduğu için onu parçalayıp yağmaladılar. Birçok Rum Hıristiyan rahibini şehit ettiler. Rab İsa'nın onlar adına adaletle

¹⁸ Manandean-Açarean, *Hayots Nor Vkaneri*, s. 121-122; Ter-Davtyan, *Armyanskie jitiya i muçeniçestva*, s. 361; Bayarsaikhan, “Armenian Hagiography on the Ilkhans”, s. 379-380.

¹⁹ Timurtaş'ın etkinliklerine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. M. Öztürk, TTK yayınları, Ankara, 2000, s. 252-255, 259-264; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi yayınları, İstanbul, 1993, s. 645-650.

cezalandıracağı Rum mezhebine mensup birçok Hıristiyan rahibi de şehit ettiler."²⁰

Sonuç olarak Ermenice hagiografik metinlerden alıntıladığımız bu pasajlar, İlhanlıların zaman içinde dinsel, siyasal ve ekonomik bakımdan izlediği siyasetin Hıristiyan uluslar üzerinde bıraktığı izlenimleri anlamamızı sağlıyor. Özellikle İslam'ın devlet dini olarak kabul edilmesiyle birlikte Hıristiyan uluslar üzerindeki dinsel, siyasal ve ekonomik baskının bir hayli arttığı görülüyor. Diğer yandan İlhanlıların Suriye'ye sahip olmak amacıyla Memlüklerle olan mücadelelerinin Ermeni halkı ve Ermeni yazınına büyük ölçüde etki ettiği açık bir biçimde göze çarpıyor. Bununla birlikte İslamlaşmanın sonucunda ortaya çıkan manzara, İlhanlıların daha önce takip ettikleri Hıristiyan ulusların hamisi konumundan çıktıklarını kanıtıyor. Bu durum, tarihsel olgulara aykırı olmayan Ermeni şehitnâmelerindeki kayıtların, İlhanlı tarihi araştırmalarına önemli ölçüde katkı sağladığına delil teşkil ediyor. Dolayısıyla İlhanlılarla ilgili bu olayların, Ermeni şehitnâmelerinde yarı efsane mahiyetinde olan teolojik tasvirlerle sunulduğu rahatlıkla söylenebilir.

KAYNAKLAR

Bar Hebraeus, *The Chronography of Gregory Abû'l Faraj, the son of Aaron, the Hebrew physician, commonly known as Bar Hebraeus: being the first part of his political history of the world*, vol. I, translated by E.A.W. Budge, Apa-Philo Press, Amsterdam, 1976.

Bayarsaikhan, Dashdondog, "Armenian Hagiography on the Ilkhans", *Ne Approaches to Ilkhanid History*, ed. by T. May-D. Bayarsaikhan-C.P. Atwoot, Brill, Leiden, 202, s. 373-384.

Boyle, J. A., "Dynastic and Political History of the Il-Khāns", *Cambridge History of Iran*, vol. 5, edited by J. A. Boyle, Cambridge University Press, Cambridge, 1968, s. 343-421.

Cowe, S. Peter, "Armenian Hagiography", *The Ashgate Research Companion the Byzantine Hagiography*, vol. I, ed. by S. Efthymiadis, Routledge, London, 2016, s. 299-322.

Grigor of Akanc', *History of the Nation of the Archers*, the Armenian text edited with an English translation and notes by Robert P. Blake and Richard N. Frye, Cambridge University Press, Cambridge-Massachusetts, 1954.

²⁰ Manandean-Açarean, *Hayots Nor Vkaneri*, s. 122-123; Ter-Davtyan, *Armyanskie jitiya i muçeniçestva*, s. 361-362; Bayarsaikhan, "Armenian Hagiography on the Ilkhans", s. 380-381.

Hamdu'llah Mustawfi-i-Qazwini, *The Ta'rih-ı-Guzida*, ed. by E.G. Browne, E.J.W. Gibb Memorial Series, Leyden, 1913.

Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. M. Öztürk, TTK yayınları, Ankara, 2000.

Kirakos Gandzaketsi, *Patmutyun Hayots*, ed. K. A. Melik Ohancanyan, Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiyası Hratarakçutyun, Yerevan, 1961.

Manandean, Y. - Açırean H., *Hayots Nor Vkaneri (1155-1843)*, Tparan Mayr Atoroy S.Eçmiatzni, Vağarşapat, 1903.

Metzin Vardanay, *Bardzrberdetsvoy Patmutivn Tiezerakan*, ed. Mkrtiç Emin, Trapani Lazarean Çemaranı Arevelean Lezuats, Moskva, 1861.

Stepannos Episkopos, "Stepannos Episkoposi Taregrutyunı", *Manr Jamanakagrutyunner XIII-XVII dd. I*, ed. V. A. Hakobyan, Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiyası Hratarakçutyun, Yerevan, 1951, s. 32-64.

Ter-Davtyan, K. S., *Armyanskie jitiya i muçeniçestva V-XVII vv.*, Nairi, Erevan, 1994.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi yayınları, İstanbul, 1993.